

JOLANTA SAJDERA

Wartość przyjaźni w przekonaniach uczniów i przedszkolaków

Wprowadzenie

Posiadanie przyjaciela może być rozumiane jako swoiste dzieło życia człowieka. Daje ono możliwość czerpania ze wsparcia społecznego, płynącego od innych ludzi nie tylko od rodziny. Zainteresowanie znaczeniem ludzkich relacji i pierwsze próby ich obiektywnego pomiaru wiązały się ze zjawiskiem zrozumienia na czym polega wzajemna atrakcyjności ludzi (*attraction*, atrakcyjność interpersonalna). Za prekursorskie w tej dziedzinie uznawane są badania, które prowadzili w latach 30. XX wieku Jacob Moreno i Theodor Newcomb. Zwrócili oni uwagę na dokonywane przez ludzi wybory podczas wchodzenia w relacje z innymi (Brzezińska 2006: 192). Od tych subiektywnych decyzji zależy, czy uznajemy kogoś za bliskiego sobie lub obcego. Początkowo interesowano się przede wszystkim wynikami badań przyjaźni między dorosłymi, ale stopniowo, dzięki odkryciom psychologii rozwojowej zwrócono uwagę, że dziecko jest „zorientowane społecznie” od urodzenia, a szereg mechanizmów, dotyczących powodów darzenia innych sympatią, jest podobnych w całej ontogenezie. Współczesnych badaczy dzieciństwa interesują nie tyle efekty socjalizacji, ale jej przebieg, charakteryzujący się wymianą znaczeń w trakcie dwukierunkowych relacji (Nentwig-Gaseman, Klar 2004: 169–189). Jak podkreśla Lech Witkowski (2009: 8) ten konieczny wgląd w złożoność procesów i zjawisk, obserwowanych w trakcie sytuacji pedagogicznych, jest nie tylko konieczny przy stawianiu diagnoz, ale przede wszystkim jest warunkiem wspierania potencjału rozwojowego wychowanków.

Podjęte w artykule zagadnienie odnoszę zarówno do świata przeżywanego przez dziecko, jak i możliwości zrozumienia znaczenia nadawanego przyjaźni przez dzieci w okresie średniego i późnego dzieciństwa. Odnosząc się do teoretycznych założeń podjętego problemu, zestawiałam je ze współczesnymi wynikami badania przyjaźni dziecięcych, a także przywołałam wyniki badań, przeprowadzonych pod moim kierunkiem.

Definiowanie przyjaźni

Przyjaźń jako specyficzny związek osób nie podlega logicznym prawom lub konwencjonalnym regułom, stąd wiele jej definicji funkcjonujących w nauce. Definiowanie przyjaźni może być prowadzone na różne sposoby. Odnosząc się do definicji językoznawczych, zwraca uwagę sposób akcentowania zażyłości pomiędzy osobami opisywany jako: „(...) bliskie, serdeczne stosunki z kimś oparte na wzajemnej życzliwości, szczerości, zaufaniu, możliwości liczenia na kogoś w każdej okoliczności (...)” (Szymczak 1998: 990) lub „więź między osobami...”. Wiesław Boryś (2005: 498) zwraca uwagę na etymologię tego słowa, które wśród języków słowiańskich przyjmuje znaczenie „sprzyjać”, „być przychylnym”. Językoznawcy zwracają uwagę na cechy prototypowe (np. bliskość, poszanowanie, akceptację, szczerość) i peryferyjne przyjaźni (np. wspólnota zainteresowań), a więc tworzące pole semantyczne pojęcia (Jedliński 2008). Pojęcie przyjaźni, analizowane z perspektywy filozoficznej, jest pojęciem normatywnym, które niesie ze sobą wartości moralnie pozytywne. Nawet jeśli jest ona „(...) jedyną wartością, którą ktoś jest w stanie zrealizować” (Szutta 2010: 138), to troska choćby o jednego człowieka ma większe znaczenie dla rozwoju moralnego niż wyłączna troska o własne dobro. Natasza Szutta zwraca uwagę na rzadko rozważane aspekty dwuznaczności moralnej zjawiska przyjaźni. Dotyczą one sytuacji, gdy przyjaźń staje się źródłem samospełnienia człowieka, a przyjaciel środkiem do celu, lub gdy dla dobra przyjaciela popełniamy czyny moralnie naganne. Jednak, jak zauważa autorka, gotowość do myślenia i działania w interesie kogoś bliskiego, wbrew swoim interesom jest sama w sobie moralnie wartościowa.

Jednym z celów przyjaźni, wymienianych przez psychologów społecznych, jest zdobycie wsparcia społecznego, czyli pomocy emocjonalnej, informacyjnej lub materialnej (Prajsner 2005: XII–XIII). Przyjaźń jest wówczas rozumiana jako specyficzna relacja poprzedzona przez doświadczanie kontaktu z drugim człowiekiem, ale nie oznacza tylko aktywnego uczestnictwa społecznego, gdyż osoba wchodząca w interakcje z innymi może, lecz nie musi mieć przyjaciół. Warunkiem przyjaźni jest bliskość dwojga ludzi, oparta na zaufaniu. Jak stwierdza Leon Niebrzydowski (1989b: 35), wartości wiążące się przyjaźnią, jak na przykład autentyczny sposób bycia, podobieństwo postaw czy empatia, nie warunkują powstania przyjaźni, lecz pozwalają na jej podtrzymywanie. Autor za główne kryterium nawiązania i trwania w przyjaźni wskazuje dobrowolną, wzajemną zależność partnerów, którzy chętnie dostosowują do siebie wzajemnie swoje działania, stąd kryterium dostosowania własnego czasu do przyjaciela jest dobrym predykatorem trwałości tej relacji.

Badania dotyczące powstawania przyjaźni dziecięcych wykazują prawidłowości rozwoju tego zjawiska, które są związane ze zmianami spostrzegania społecznego. Odnosząc się do modelu ciągłości w rozwoju człowieka, można zauważyć,

że wartość przyjaźni odkrywana jest stopniowo, wraz z postępującym rozwojem społecznym oraz poznawczym. Doskonaleniu ulegają umiejętności związane zarówno z adekwatnym komunikowaniem się z drugim człowiekiem, jak i decentracją, łączącą się z ujmowaniem innego niż własny punktu widzenia. Z kolei zgodnie z modelem nieciągłego, cyklicznego rozwoju, przyjaźń stanowić będzie jedno z zadań rozwojowych, przypisanych kolejnym etapom życia, które zwiększają zakres uczestniczenia w środowisku społecznym. Okres przedszkolny to czas, kiedy umiejętność zawierania przyjaźni pojawia się po raz pierwszy, a więc zgodnie z koncepcją Erika Eriksona stanowi początek fazy rozwojowej, związanej z narastaniem kompetencji społecznych dziecka (Witkowski 2000: 112). Rudolf Schaffer (2006) wskazuje na pojawianie się rozwojowych zmian w naturze przyjaźni. Dotyczą one przejawów rozumienia siebie i innych, postrzegania przyjaciół początkowo w kategoriach ich aktywności, wyglądu, następnie wnioskowania o ich stanie emocjonalnym, cechach charakteru. Dojrzałe rozumienie przyjaźni pojawia się wtedy, gdy jest ona odczuwana jako wyjątkowa więź, umożliwiająca intymność i ujawnianie „ja”.

Doświadczenie przyjaźni

Podejmując badania dotyczące przyjaźni, należy zauważyć, że chociaż jest to pojęcie o charakterze abstrakcyjnym, związane jest ono ze zjawiskami, których doświadcza człowiek w trakcie empirycznego gromadzenia wiedzy o świecie w ciągu całego życia. Pełni ono funkcję heurystyczną, ponieważ służy do nadawania znaczenia relacji z drugim człowiekiem.

Rozumienie bycia w przyjaźni jest późniejsze niż jej zawieranie. Już trzymiesięczne dziecko dąży do nawiązania kontaktu z drugim człowiekiem przez wpatrywanie się w niego lub używanie języka ciała, zachęcającego do kontaktu. Obserwując rozwój społeczny dziecka, można zauważyć jak z osoby, której relacje społeczne zależą od innych – na przykład rodziców zapraszających inne dzieci do domu – stopniowo staje się ich animatorem. Powtarzające się okazje do nawiązania kontaktu z innymi ludźmi stają się drogą do „znalezienia niszy” (Scarr 1992: 1–19), a więc doboru takich osób jako swoich przyjaciół, które odpowiadają naszemu sposobowi doświadczenia świata. Jak twierdzi Jerome Bruner „wczesne przyjaźnie otwierają drzwi do krainy światów możliwych” (Bruner 2008: VIII).

Dziecko wybiera nieświadomie takich rówieśników, którzy pomagają mu podtrzymać ciągłość zachowań, chroniąc przed wymuszonymi zmianami. Jeśli o przyjaźni świadczy stała preferencja przy wyborze towarzysza ulubionej aktywności, to już wśród dzieci dwuletnich można zaobserwować takie zachowania, natomiast wśród czterolatków są one powszechne. W wieku przedszkolnym często powstają

przyjaźnie, które trwają całe życie człowieka. Jednak w myśleniu potocznym często utożsamia się dopiero wiek szkolny z występowaniem przyjaźni. Jest to zapewne związane z postępującą w tym okresie potrzebą angażowania się w relacje z rówieśnikami, w których dziecko ma możliwość „ujawniania siebie i dzielenia się osobistymi uczuciami i myślami” (Schaffer 2006: 367). Właśnie w okresie dorastania chętniej realizuje takie potrzeby z osobami o podobnych doświadczeniach niż z rodzicami. Te cechy relacji zmieniają się wraz z rozwojem człowieka i są wysoce zindywidualizowane: „Prawdziwa przyjaźń nie powstaje tak po prostu, musi być budowana, a materiał, jakiego użyjemy do tworzenia przyjaźni, zadecyduje o jej jakości” (Szczepańska, Gawel-Luty 2009: 28). To „budowanie” przyjaźni można rozumieć zarówno jako podtrzymywanie wartości już istniejącej relacji, jak też stawianie się gotowym do jej nawiązania. W okresie dzieciństwa możemy obserwować przeobrażanie obu wymienionych procesów.

Wraz z rozwojem człowieka zmienia się charakter przyjaźni. Pod koniec wieku przedszkolnego przyjaźń między dziećmi ma wiele cech przyjaźni ludzi dorosłych. Jest to możliwe dzięki gotowości do organizowania współpracy rówieśniczej, która zaczyna przeważać nad narzucaniem innym swojej woli. Błażej Smykowski wskazuje na znaczenie potrzeby zabawy z rówieśnikiem jako źródła wspólnoty doznań, warunkującej zawieranie przyjaźni: „Towarzysz zabawy (...) jest osobą, którą trzeba prowadzić przez świat własnych przeżyć, co oznacza ujawnianie ich, komentowanie współtowarzyszowi tego, co przed nim ukryte, a dostępne jedynie samemu przeżywającemu” (Smykowski 2003: 90).

Badanie przyjaźni

Judy Dunn (2008: 3), autorka publikacji prezentującej szeroko zakrojone badania przyjaźni dziecięcych, zwróciła uwagę na powody, dla których warto badać przyjaźń. Dotyczą one rozumienia znaczeń: „wymagowanego świata”, emocjonalnego wsparcia w sytuacjach trudnych oraz wpływu doświadczeń społecznych gromadzonych w środowisku pozarodzinnym. Autorka stwierdza, że dla wychowawców ważna powinna być nie tylko znajomość stadialności rozwoju przyjaźni, ale badanie wpływu doznawania przyjaźni na rozumienie świata społecznego przez dzieci. Okazywanie przyjaźni jest jedną z umiejętności, która wiąże się z akceptacją dziecka przez inne dzieci. Badanie przyjaźni dziecięcych może być prowadzone w wielu aspektach tego zjawiska, pamiętać jednak należy, że wybory dziecięce są często dokonywane pod wpływem czynników sytuacyjnych, stąd pozyskiwanie wiedzy o dziecięcych przyjaźniach wymaga od badacza czerpania z różnych technik badawczych, wśród których na podstawie literatury przedmiotu wyodrębnić można opisane poniżej.

Obserwowanie dzieci w sytuacjach społecznych

Obserwowanie daje badaczowi możliwość poznania zwyczajów panujących w grupie, sposobów inicjowania kontaktów społecznych, a także okazywania sympatii. Inspiracji do przeprowadzania obserwacji można szukać w wielu interesujących publikacjach, z których pragnę wymienić klasyczną już pozycję *Obserwacja w poznawaniu dziecka* Małgorzaty Karwowskiej-Struczyk i Wandy Hajnicz (1998), a także najnowszą książkę Edyty Gruszczyk-Kolczyńskiej i Ewy Zielińskiej *Nauczycielska diagnoza gotowości do podjęcia nauki szkolnej: jak prowadzić obserwację dzieci, interpretować wyniki i formułować wnioski* (2011). W obu publikacjach wiele miejsca poświęcono przede wszystkim obserwacjom sytuacyjnym, prowadzonym w trakcie pobytu dziecka w przedszkolu. Pozycja pierwsza zawiera wskazówki przydatne przy gromadzeniu danych z obserwacji zabaw spontanicznych, natomiast pozycja druga opisuje możliwości wykorzystania zabawy organizowanej przez nauczyciela do zbierania danych o rozwoju społecznym dziecka. Także Sławomir Krzychała wskazuje bogactwo danych gromadzonych dzięki obserwacji, która jego zdaniem nabierze cech „pełnej rejestracji wydarzeń społecznych” (Krzychała 2008: 161) dzięki zastosowaniu nagrań wideo. Autor szczegółowo wyjaśnia zarówno możliwości stosowania środków audiowizualnych w przedszkolu i szkole, jak i sposób ich interpretacji.

Wywiady pogłębione – struktura pojęcia przyjaźni

Innym sposobem poznania wartości przyjaźni dla dziecka jest rozmowa z dzieckiem, podczas której możemy się przekonać, jak zbudowana jest definicja tego pojęcia. Definiowanie przyjaźni można rozpatrywać podobnie jak definiowanie innych pojęć, których pełne zrozumienie jest związane z doświadczaniem relacji z drugim człowiekiem (np. miłość). Wiedza o przyjaźni to wiedza o budowaniu więzi. Można ją analizować w perspektywie poznawczej, odnosząc się do „ogniwi wiedzy”, przekonując się, jakie cechy istotne dla pojęcia potrafi wyróżnić dziecko, czy potrafi wskazać determinanty wyboru przyjaciela, okoliczności, w jakich można nawiązać przyjaźń, znaczenia przyjaźni oraz skutku braku przyjaciela, uzasadnić powody akceptacji kolegów, posługując się argumentacją dotyczącą przestrzegania norm społecznych (Czaja-Chudyba 2007: 58).

Metody projekcyjne (np. rysunek)

Wytwory dziecięce stanowią obrazową reprezentację rzeczywistości doświadczanej i przeżywanej przez dziecko, mogą zatem stać się kolejnym źródłem danych, dotyczących doświadczania wartości przyjaźni. Jak stwierdziła Maria Przetacznik-Gierowska (2004: 180), wytwory dziecięce nie stanowią kopii otoczenia, lecz zawierają to, co subiektywnie jest dla dziecka w nim najważniejsze. Dzieci często spontanicznie przedstawiają na rysunkach swoje relacje z innymi członkami rodziny oraz kolegami w przedszkolu, można także zaproponować im rysunek

tematyczny, na przykład: „Narysuj siebie, gdy jesteś w przedszkolu”. Analiza rysunków dziecięcych, dokonywana przez nauczycieli, ma często charakter analizy artystycznej, opisującej poziom rozwoju graficznego wychowanka. Z kolei analiza znaczeniowa powinna odnosić się do przedstawianych elementów rzeczywistości, które pozwalają poznać doświadczenia dzieci związane z przyjaźnią, jak na przykład bliskość fizyczna, wspólne działania.

Techniki socjometryczne

Dzieci w wieku przedszkolnym rzadko mają wybór, do jakiej grupy formalnej w przedszkolu będą zapisane. Taką decyzję podejmują za nie dorośli – rodzice, dyrektor i nauczyciel placówki. Tylko w szczególnych przypadkach – zwykle związanych z nieprzyjemnymi wydarzeniami, jak choroba, konflikty, przeprowadzka – dziecko zmienia grupę, z którą uczęszczało na zajęcia. Jednak jak każdą grupę społeczną także i grupę przedszkolną charakteryzuje zróżnicowanie, prowadzące do pojawiania się grup nieformalnych. Powstają one w konsekwencji dokonywanych wyborów, o których pisał już twórca techniki socjometrycznej, Jacob Moreno, jako cechujących wszystkie ludzkie relacje (Brzezińska 2006: 243). Można stwierdzić, że jest to technika o dużym stopniu uniwersalności i poprawnie stosowana może być już wśród dzieci w wieku przedszkolnym, o czym przekonałam się w trakcie moich badań autorskich (Sajdera 2003). Właśnie dzieci osiągające status dziecka popularnego były często określane przyjaciółmi, jednak cechy przyjaźni mają także mniej spektakularne wyniki wyborów wzajemnych, w których para kolegów czy koleżanek wskazuje się nawzajem w odpowiedzi na podane kryterium socjometryczne. Anna Brzezińska, dokonując prezentacji techniki, podkreśliła jednak, że zebrane tą drogą dane informują tylko o „tendencji do nawiązywania kontaktów z określonymi osobami” (Brzezińska 2006: 249), stąd ważne jest łączenie danych z wielu źródeł badawczych.

Odkrywanie znaczenia przyjaźni w wypowiedziach dzieci

W ostatniej części pragnę przytoczyć wyniki badań, prowadzonych pod moim kierunkiem¹, dotyczących odkrywania znaczenia przyjaźni przez dzieci w okresie średniego i późnego dzieciństwa. Grupa badana dobrana została ze względu na specyfikę rozwoju umysłowego, charakterystyczną dla tego okresu życia człowie-

¹ Nieopublikowane prace magisterskie, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie: Włodarczyk M., „Zabawy tematyczne jako sposób nawiązywania przyjaźni dzieci pięcioletnich”, Kraków 2011; Piekarz J., „Nawiązywanie przyjaźni przez dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym”, Kraków 2011; Gadzała B., „Nawiązywanie przyjaźni przez dzieci w wieku przedszkolnym”, Kraków 2011; Wasieńska A., „Wiedza społeczna dzieci sześciolletnich nieposiadających rodzeństwa”, Kraków 2011.

ka, w którym obserwować można drogę tworzenia się pojęć, postulowaną przez Lwa Wygotskiego (2002: 271). Autor wyodrębnia następujące etapy tworzenia pojęcia w umyśle: od nieukształtowanego i nieuporządkowanego zbioru przedmiotów, wyodrębnionego na drodze subiektywnych spostrzeżeń, poprzez myślenie kompleksowe, prowadzące do wyodrębniania „pseudopojęć”, aż po myślenie abstrakcyjne, cechujące się pojęciami naukowymi, utworzonymi z uogólnień. Dziecko, tworząc kompleksy, grupuje obiekty wokół modelu, a poszczególne przykłady wykazują różny stopień podobieństwa do wzorca, niektóre mogą być z nim związane bardzo słabo. Pole znaczeniowe tworzone przez dziecko w okresie dzieciństwa jest najczęściej niejednolite.

Analizie poddałam wypowiedzi 75 dzieci sześciolletnich, z którymi prowadzono rozmowy kierowane, odwołujące się do ich doświadczeń w zakresie zjawiska „przyjaźni”. Rozumienie przez dzieci pojęć abstrakcyjnych związane jest zarówno z poznawaniem właściwości obiektów (w tym wypadku innych osób), jak i z odniesieniem emocjonalnym do tych obiektów (relacji społecznych). Zatem interpretując wypowiedzi dzieci, zwracałam uwagę nie tylko na to, co komunikują, ale także, dlaczego właśnie w ten sposób mówią o przyjaźni. Ten sposób analizy danych z wywiadów S. Krzychała (2004) określa jako komunikatywny i refleksywny.

Procedura przeprowadzanej rozmowy odnosiła się do koncepcji ogniw wiedzy Bożeny Muchackiej (2007). Zdaniem tej autorki odpowiednio przygotowane pytania w rozmowie z dzieckiem pozwalają na poznanie struktury pojęcia, jeśli dotyczą jego istoty, charakterystycznych cech, genezy, miejsca i czasu występowania, znaczenia i analogii. Ta procedura ma swoje źródło w metodzie rozmowy klinicznej Jeana Piageta, który stawiał wielokrotnie pytania, dotyczące tego samego problemu, modyfikując je zależnie od odpowiedzi dziecka. Maria Kielar-Turska zwróciła uwagę na możliwości wykorzystywania tej procedury we współczesnych badaniach dzieci, dzięki czemu można odkryć, w jaki sposób przekonania dziecięce podlegają powolnej transformacji (Kielar-Turska 2006: 10).

W badaniach dotyczących przekonań na temat przyjaźni wykorzystałam zestaw pytań, odnoszący się do tego: co to jest przyjaźń; co powoduje, że ktoś się lubi; dlaczego ludzie się przyjaźnią; od czego zależy, że jest się dobrym przyjacielem; gdzie można spotkać przyjaciela; po czym poznajemy, że ludzie się przyjaźnią; w czym pomaga przyjaciel; czy trzeba mieć przyjaciela. W wypowiedziach dzieci badanych uwidoczniły się próby tworzenia definicji pojęcia. Opowiadając o przyjaźni, odnosiły się do własnych doświadczeń w postrzeganiu tego zjawiska, identyfikując ogniwa wiedzy o przyjaźni. Wypowiedzi dzieci wskazywały na sposoby doświadczania przyjaźni podczas wspólnie wykonywanych czynności zabawy z osobami, które zapewniają poczucie bezpieczeństwa oraz wsparcia. Szczególnie te wypowiedzi wskazują na rozumienie znaczenia przyjaźni w sytuacjach trudnych. Dzieci opisywały pomoc przyjaciela w czynnościach samoobsługowych (*ja nie umiem, a on wszystko umie*), w formie udzielania przez niego informacji, pora-

dy (np. doborze sukienki, kredki do rysowania), pomocy o charakterze materialnym (np. pożyczanie przedmiotów), a także jego wsparcie emocjonalne (werbalne i niewerbalne – dotyk, uśmiech): *teraz to mi pomaga na przykład, jak jemy obiad. Bo ja nie lubię zupy takiej, a ona mi mówi, żebym zjadła i mnie trzyma za rękę. I jak ona mi tak mówi, to mi nawet ta zupa smakuje* (Weronika, 6 lat). Można zatem zauważyć, że używane przez dzieci określenia, służące zdefiniowaniu abstrakcyjnego pojęcia, odwołują się do najlepiej znanej dziecku perspektywy – własnych przeżyć, a więc noszą znamiona egocentryzmu dziecięcego. Opisując przyjaciela, dzieci odnosiły się do cech charakteru, odczuwanej wzajemności, atrakcyjności zabawowej i wspólnych zainteresowań. Można także zauważyć pewną tendencję przy argumentacji związaną z płcią. Dziewczynki większą wagę przywiązywały do relacji interpersonalnych, z kolei chłopcy wskazywali na znaczenie wspólnych zainteresowań i wzajemności. Przejawiało się to w takich argumentacjach, jak na przykład: *bo dziewczyny są fajniejsze i nie przeszkadzają w zabawie czy z kolegami, bo oni lubią tory i ja też*.

Jak stwierdzają badacze (np. J. Dunn), w wieku przedszkolnym można zauważyć zależność jakości przyjaźni od płci. Dziewczynki stosują styl wspomagający, często wyrażają aprobatę dla pomysłów koleżanek. Wpływają na nie poprzez prośby i pytania. To zacieśnia związek i poszerza doświadczenia społeczne. Z kolei chłopcy zwykli stosować styl zawężony, w którym interakcje oparte są na przechwalaniu się, sprzeczkach i mobilizacji do wykazywania swoich umiejętności. Wpływają na kolegów przez żądania, rozkazy. Nawet w tym wieku dziewczynki nieczęsto mogą wpłynąć na zmiany zachowania chłopców. Ponieważ interakcje z chłopcami nie dostarczają wielu pozytywnych wzmocnień dla dziewcząt, więc rezygnują one ze wspólnych zabaw. Podobne różnice w stylach przyjaźni widoczne są u starszych dzieci i dorosłych. Związki dziewcząt i kobiet cechuje większa intymność, podczas gdy związki mężczyzn budowane są wokół zadań do wykonania.

Podsumowanie

Przedstawione rozważania, dotyczące wartości przyjaźni w przekonaniach dzieci w okresie dzieciństwa, wskazują na naturalne dążenie tej grupy wiekowej do wchodzenia w bliskie relacje z drugim człowiekiem. Podkreślić należy, że przeżywanie przyjaźni jest już dostępne dzieciom w wieku przedszkolnym, a ich opinie na ten temat nie odbiegają od wiedzy potocznej ludzi dorosłych.

Poznanie świata wartości dziecka jest odkrywaniem świata przez niego przeżywanego. Nawiązywanie relacji jest szczególnie ważne w rozwoju człowieka w dzieciństwie, gdyż umożliwia doświadczenie wartości etycznych, mających kluczowe znaczenie dla współżycia w środowisku społecznym. Ta rozwojowa potrze-

ba bycia razem budzi w dziecku dążenie do wspólnotowości pomimo naturalnego w tym wieku egocentryzmu. Dzięki przyjaźni dziecko uczy się koncentrować na celach innych ludzi, podzielać ten sam obraz świata, te same wartości. Pomimo obserwowanych przez socjologów procesów indywidualizacji we współczesnym społeczeństwie (Olcoń-Kubicka 2009), właśnie wartość przyjaźni powoduje, że ludzie rozumieją się wzajemnie i potrafią ze sobą współdziałać.